

*Сабліна С. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Запорізького національного університету*

НАЗВИ ОСІБ ЗА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТІ В МАЛИХ УКРАЇНСЬКИХ ДІЯРІЯХ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Анотація. У статті відповідно до семантики та функціонального призначення систематизовано агентиви за родом діяльності, задокументовані в малих українських діярях XVII–XVIII століть. Виділено агентиви, пов'язані з виробничою сферою (ремісники й промисловці), це назви осіб, пов'язані з: перероблюванням продуктів тваринництва; виробництвом паперу, друкарством, книговиробництвом; виготовленням металевих виробів; бджільництвом; виготовленням одягу, взуття; транспортом і доглядом за їздовими тваринами. Номінативний ряд на позначення ремісників і промисловців охоплює переконливу кількість мікрогруп, аби можна було стверджувати про секторальну схему спеціальних позначень *nomina agentium* за виробничо-ремісницьким родом діяльності.

Назви осіб із невиробничої сфери хоч і нечисленні, але демонструють чітку спеціалізацію й профілізацію: назви осіб, пов'язані з медичним обслуговуванням населення (розвиток і глибша спеціалізація цього виду ремесла припали якраз на період XVII–XVIII століть, породили семантичну конкретизацію таких агентивів); назви осіб, пов'язаних із культурою, музичним мистецтвом, малярством, також кількісно представлені й демонструють чітку спеціалізацію; назви осіб, що перебували на службі й виконували особисті послуги господарів мастку, прислужували; назви осіб, які виконували кур'єрську роботу або ж служили на посаді кур'єра; назви осіб, які займалися торгівлею; назви осіб, які з різних причин не працювали, але навіть такий рід діяльності все ж дає змогу зарахувати його до промислу (жебрак, злодій, злочинець).

У діярях усі назви виконавців дії співвідносні з чоловічою зайнятістю промислом чи виробництвом і відсутні агентиви-фемінітиви. Тому й продуктивність суфіксів, що утворювали агентиви за родом діяльності цілком закономірна: найпродуктивнішим був суфікс *-ник*, який приєднувався здебільшого до основ іменника; менш продуктивними виявилися суфікси *-ар*, *-іст/ист*. Продуктивним був і морфолого-синтаксичний спосіб, оскільки зафіксовані переконливі ряди субстантивованих прикметників на позначення осіб за родом діяльності. У період XVII–XVIII століть чимала кількість агентивів саме набувала громадянства в системі староукраїнської мови.

Найменування осіб за професією чи родом діяльності в староукраїнській мові становили численну і показову частину лексики, характеризувалися динамічністю, адже фіксували суспільні реалії на різних рівнях і в неоднакових мовних регістрах у зв'язку із соціально-економічними, етнічними, загальнокультурними змінами.

Ключові слова: агентив, суфікс, діярій, назви осіб, невиробнича й виробнича сфера.

Постановка проблеми. Як у сучасній літературній мові, так і в староукраїнську добу агентивні назви становили кіль-

кісно переконливу й важливу частину лексики української мови, адже ці найменування першими реагували на суспільстві зміни, виявляли місце людини в соціальній ієрархії, були маркерами суспільної запитаності індивідуума. Тому інвентаризація, опис та систематизація агентивних назв, вжитих у пам'ятках української мови різних періодів, дасть змогу доповнити уже описану систематику агентивів [1]. Тим більше є потреба збагнути мовні перетворення тієї доби (XVII–XVIII століття), яка передувала новій українській літературній мові, адже унікальність цього періоду виявляється у високому ступені інтенсивності змін, що й засвідчені в «Малих українських діярях XVII–XVIII століть». Те, що специфіка агентивів цих текстів не піддавалася детальному аналізу, доводить актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незаперечним є факт, що сучасні дослідники прагнуть розглядати агентивні назви з позицій системного підходу, який, з одного боку, дає змогу уявити об'єкт дослідження цілісно, а з іншого – виявити взаємозв'язок його складових одиниць, тобто в межах ширшого класу найменувань особи. Водночас системне дослідження значення слова неможливе без аналізу його специфіки в різні періоди розвитку. Тому, крім класифікаційних особливостей, варто враховувати типологічні відмінності в особливостях семантичної мотивації значень агентивів, специфіку гіперо-гіпонімічних зв'язків (Г. Дідківська [2], О. Кровицька [1], А. Мамрак [3]).

У вітчизняному мовознавстві праці, в яких обрано об'єктом дослідження українські *nomina agentium* за критерієм офіційності/неофіційності вживання (Л. Томіленко, Н. Стаховська, Я. Пузиренко, Г. Дідківська, О. Кровицька, Л. Лазарева, Г. Єрмоленко, М. Худаш), територіально-діалектного й міжмовного творення й уживання (Л. Буднікова, М. Годована, Р. Сердега, А. Сагаровський, Л. Литвинчук, Л. Москаленко), структурно-словотвірної характеристики (П. Білоусенко, О. Кровицька, К. Ленець, Г. Малишко, Р. Железна, І. Олійник; М. Скаб, А. Мойсєв, Н. Осташ), становлять вагомий доробок. Незважаючи на переконливу кількість наукових розвідок, які містять опис та аналіз агентивів староукраїнської й новоукраїнської мови, час від часу для лінгвістів з'являються можливості деталізувати матеріал окремих маловивчених пам'яток української літературної чи побутової мови. До таких цілком можна зарахувати щоденникові записи XVII–XVIII століть, що містять багатий лексичний матеріал.

Метою статті є інвентаризація агентивних назв за родом діяльності в малих українських діярях XVII–XVIII століть як необхідна умова визначення характеру динаміки і загальних

закономірностей розвитку всієї лексичної системи української мови.

Виклад основного матеріалу. Зібраний матеріал цілком підтверджує висновок О. Кровицької, що «назви осіб за професією та родом діяльності становлять найчисленнішу групу в аналізованій мікросистемі української мови XVI–XVIII ст.». <...> Іменники чоловічого роду виступали з такими загальнокатегоріальними значеннями: “особа – виконавець дії”, “особа – носій процесуальної ознаки”. Звичайно, що в кожній лексемі це загальне значення конкретизується іншими семами, і таким чином формується семантика похідного іменника» [1, с. 10]. Услід за дослідницею виділяємо агентивні назви, пов’язані з виробничою сферою (ремісники й промисловці) або ж не пов’язані з нею.

Номінативний ряд на позначення ремісників і промисловців охоплює переконливу кількість мікрогруп, аби можна було стверджувати про секторальну схему спеціальних позначень *nomina agentium* за виробничо-ремісницьким родом діяльності. Відповідно до семантики та функціонального призначення можна виділити шість основних тематичних підгруп таких слів, які виявлені в текстах діярів. У межах цих тематичних груп *nomina agentium* зі спільними семами системно впорядковані родо-видовими чи синонімічними зв’язками.

1. Назви осіб, що переробляють продукти тваринництва: *писано листа до пана Березовського, осавула полкового стародубського, щоб побрані ним взятки пі час розшуку, численого у камиського різника, аби прислав якнайскоріше* [4, с. 284].

2. Назви осіб, пов’язані з виробництвом паперу, друкарством, книговиробництвом: *Друкар братства Віденського* [4, с. 76]; *був у палітурника, замовив оклад до німецьких книг* [4, с. 348].

3. Назви осіб, що виготовляють металеві вироби: *ковалю на цвяхи 2 копійки* [4, с. 339].

4. Назви осіб, що займаються бджільництвом (доглядає бджіл і здобуває продукти бджільництва): *навістив своїх бджіл і там довідався від сина пасічника, що трава з маленькими білими квітами, яка росте біля ставків і зветься вех, губить овець, коли ті її поїдають* [4, с. 332].

5. Назви осіб, що зайняті виготовленням одягу, взуття: *кравцеві за фасон шинелі 1 рубель 20 копійок. Швецю за пару чобіт і пару черевиків 2 рублі 75 копійок* [4, с. 341].

6. Підгрупа назв осіб, пов’язаних із транспортом і доглядом за їздовими тваринами, представлена доволі широко, оскільки в період XVII–XVIII століть гужовий транспорт був незамінним засобом пересування і потребував численного штату з догляду й обслуговування, що й засвідчено в «Діярях»: *у золотих шорах візниць двоє на конях сиділо, третій на козлах, у брані у ліберію зелену* [4, с. 215]; *конюх визнав одного російського селянина серед наших візників, Івана Никитина, його звозчик Микита Чумаченко послав з нами замість себе як свого наймита* [4, с. 215]; *конюх приніс мені листи з дому разом із книгами, присланими з Риги* [4, с. 348]; *був у суді, де залишив кучера, щоб узяти наші папери* [4, с. 353]; *вірубали голову панові, поруччику Безобразову, за те, що той наказав своєму слугі втотити ямицю, щоб заволодіти його конем, що коштував близько 14 рублів* [4, с. 350]; *стременному 20 копійок* [4, с. 339]; *нам зробили візиту Лярський та полковник Лессі, потім Танський, обозний чернігівський* [4, с. 353]; *моя мати наказала мені спитати у пастуха, скільки овець у кошарі* [4, с. 333]; *тут заплатив перевізникам 56 копійок* [4, с. 329];

цього ж числа на Божій службі відправлений маишталір Максим до Глухова з листами до панів полковників [4, с. 216].

Окремо варто вказати на військові козацькі посади, що займалися доглядом за кіньми й цивільними чи військовими транспортними перевезеннями: *писано листа до пана сотника конопотського, за чолобиттям Семена Горченка, стаєнного, і Федора Семивола, палубничого, куренів отаманів із товариством* [4, с. 295]; *до числа 6 січня, все конечно у Глухі, а саме полків; Полтавського – панів Василя Кочубея та Григорія Черняка, обозного* [4, с. 291]. Стаєнний – козак, який доглядає стада коней і худоби, а палубничий – козак-візник [4, с. 321].

Назви осіб із невиробничої сфери хоч і нечисленні, але демонструють чітку спеціалізацію й профілізацію.

1. Назви осіб, пов’язані з медичним обслуговуванням населення (здебільшого заможного). У текстах діярів трапляються такі позначення особи, яка займалася лікуванням людей: *Через слабкість, що вчора настала ясновельможному, ми писали листа до пана доктора Бидлова латинським діалектом* [4, с. 231]; *відтак, коли згадані лікарі відійшли із двору, почав ясновельможність тяжко з себе дихати* [4, с. 264]. Цілком очевидно, що узагальнювальною назвою на позначення особи, яка лікувала, є лексема *лікар*, тим часом спеціалізація представлена іншими термінами, адже розвиток і глибша спеціалізація цього виду ремесла припали якраз на період XVII–XVIII століть і породили семантичну конкретизацію таких агентивів: *під час того збудження були при його вельможності медик Сибірського драгунського полку пан Адам, іноземець, і пан Полторацький, анатоміста, котрі, вийшовши із покою, оголосили всім, що ясновельможний помре* [4, с. 264]; *у великій слабкості, до якої привів новий і нещасливий випадок, а радше глупство цилюрика, котрий надто сильно обвив жили вудкою і запалив нитку свічкою* [4, с. 168]; *ввечері відвідав нас хірург Шульц і полковник Лессі* [4, с. 354]. Головним придворним лікарем вважався *архіатор*: *писано листа латиною до архіатора Блюментроса з проханням про призначення медика, що звався Адам* [4, с. 256].

2. Назви осіб, пов’язаних із культурою, музичним мистецтвом, малярством, також кількісно представлені й демонструють чітку спеціалізацію. З-поміж агентивів цієї підгрупи найчастіше трапляються позначення музикантів, які володіють грою на тому чи тому інструменті: *за майором ішли піхотою валторністи, гобоїсти та итартисти, всі в зеленіх мундирах* [4, с. 207]; *коли Семенівський полк перейшов, їхали два трембачі в зеленіх мундирах* [4, с. 207]; *за ними, а правдиво, ніби вкупі їхав литаврищик, під котрим коня ведемо, й бив у литаври* [4, с. 207]; *В його відсутність прийшли до мене бунчужний, Жураківський, Семен Обідовський, Зінківський і бандурист Сапіги* [4, с. 350]. Зафіксовано й узагальнену назву музикант: *Тоді слідували за ними другі музиканти, подібні першим, тільки не в такому уборі* [4, с. 207]; *Потім подався обідати до Тетерлінга, де були тільки вдова якогось капітана і його сестра, дочка першої жінки придворного музиканта Разена, який також був у нашому товаристві* [4, с. 359]. Трапляються назви учасників придворного чи церковного хору: *нам зробили візиту Лярський та полковник Лессі, потім Танський, обозний чернігівський і Mr.Mathieu із півчим Лук’яном* [4, с. 353]. Одиначно зафіксована назв придворного диригента: *Прохання придворного капельмейстера віддано секретарю* [4, с. 363].

Порівняно рідше зафіксовані *nomina agentium*, пов’язані з малярством: *дня 7 контракт із Петром Вецовичем, малярем*

іновроцлавським, та бургграфом на малювання двору й церкви контракт підписано [4, с. 185]; був у Сорочинцях, дав 5 рублів маляру й до вечора повернувся у Хомутець [4, с. 332].

Одинично трапилися назви осіб, професія яких пов'язана з доглядом за волоссям: був у Басевича, домовився з **перукарем** за рубель у місяці відразу заплатив гроші [4, с. 343]; дав **перукаря** за половину лютого копійок [4, с. 348].

3. Окрему підгрупу становлять назви осіб, що перебували на службі й виконували особисті послуги господарів маєтку, прислужували: А за ними йшло шість **локаїв** у жалобі із високими лісками [4, с. 207]; На судні, званому баржа, багатим коштом зробленому, на якому довкола стояли панове, **локаї, покойовий**, повбирані в шемеровані золотом та сріблом сукнях [4, с. 215]. В одному з контекстів натрапляємо на варіант **лакей**: повертаючись ізвідтіля, зустрів **лакея** Басевича, який покликав мене до свого пана [4, с. 350].

Очевидно в «Діярях» лексеми **челядникь**, **наймить**, **слуга**, **пахолок** інколи вживалися як синоніми, контексти, наприклад, дають змогу цей факт стверджувати: Кирик, **челядникь**, **наймить** пана Дорошевичова [4, с. 67]; Скоропадський дав інструкції своєму управителю відносно свого батька, жони та всього, що стосується господарства, обов'язків **слуг** та утримання коней, також інших тварин [4, с. 328]; **слугам**, що залишилися з моєю дружиною, 3 рублі [4, с. 339]; Желіборський виїхав додому, йому дано половину броні товарицької і двох **пахолків** [4, с. 183]; Повторно до пана полковника лубенського писано, щоб прислав відповідь на супліку, занесену на нього **сербином-дворецьким** сотника ірклієвського [4, с. 281].

Напевно, до цієї ж групи варто зарахувати й лексему **секретар**, якщо вона вживається в контекстах, з яких зрозуміло, що йдеться про особистого помічника якоїсь особи, тобто особистого секретаря, а не про державну посаду: там дав **секретареві** князя 5 червінців [4, с. 356].

Серед інших номенів цієї підгрупи зафіксовано ще такі, що передбачали поєднання військової служби та надання особистих послуг: про хлібне жалування на **денщиків** та **колезьких служителів** [4, с. 281]; після полудня був на квартирі барона Левенвольта і купив у його **камердинера** привязь до мисливського ножа [4, с. 281]; князь погодився, негайно ж пославши свого **ад'ютанта** Жеребцова до поліцмейстера, який наказав не висилати нас [4, с. 347].

4. У «Діярях» часто трапляються назви осіб, які виконували кур'єрську роботу або ж служили на посаді кур'єра: писано листа до пана полковника наказного, щоб вітемян, підданих пана Галецького, які учинилися його **ослушними**, змирив через **нарошного**, від себе присланого [4, с. 284]; цього числа Стефан Тернавський і Микола Ханенко, що осилилися з грамотами <...> з **оповісними посланцями** повернулися [4, с. 289]; експедицію в Сент цього числа відправлено через **нарошних**, од всієї Малоросії **ординованих посланників** [4, с. 293]; купив у **розносника** мармуровий письмовий прилад за 60 копійок [4, с. 343].

У текстах діярів XVII–XVIII століть спостерігається тенденція уживання варіантів агентивних назв, спричинених співіснуванням запозичених і питомих позначень: Того ж дня його милість пан полковник од його милості пана Путкамера і **гонець** із паном Должанським були [4, с. 173]; панові Богдану Григоровичу Скорнякову-Писареву, **глухівському коменданту** сказано бути в Москві з усією місією, про що той-таки **кур'єр** мав у себе до нього, пана Скорнякова, **особливий указ** [4, с. 201]; при всяких

суднах **різнострієнні скороходи** та інші **служителі** [4, с. 215]; Скрізь у Всеросійській імперії за ямські підводи та **поштові кур'єри** і всілякі переїжджі дають прогони, а в Малій Росії тільки за ямські перегони починають платити, а всякі **посильні**, не платячи, забирають підводи насильно [4, с. 235].

5. Назви осіб, які займалися торгівлею: про **купців**, що звикли продавати до Риги **прядиво** [4, с. 209]; збирач, російський **купець** із Ніжина, Максим, Олексійв син, **пригостив мене свіжою рибою** [4, с. 329]; Пархоменко із іншими **полтавськими прасолами** дав моїй матері 4 рублі, зобов'язавшись заплатити за худобі усі у цьому місяці [4, с. 335], де **прасол** – «оптовий скупник худоби, сільськогосподарської сировини і т. ін. для перепродажу з метою заробітку» [5, с. 556].

6. Назви осіб, які з різних причин не працювали, але навіть такий рід діяльності все ж дає змогу зарахувати його до промислу: **нищим** на пиво 9 копійок [4, с. 339]; **відрубали голову одному злочинцеві** за те, що ві задув чоловіка з-за п'яти гривен [4, с. 345]; **повертаючись додому**, був присутній на **екзекуції** ад різними **злодіями** [4, с. 353]; був у князя, **просив за одного каторжанина** [4, с. 345].

У діярях усі назви виконавців дії співвідносні з чоловічою зайнятістю промислом чи виробництвом і відсутні агентивно-фемінітиви. Тому й продуктивність тих чи тих суфіксів, що утворювали назви осіб за родом діяльності цілком закономірна: найпродуктивнішим був суфікс -ник, який приєднувався здебільшого до основ іменника (**палітурник**, **пасічник**, **візник**, **челядник**); менш продуктивними виявилися суфікси -ар (**друкар**, **маляр**, **перукар**), -ець (**кравець**, **швець**, **посланець**, **гонець**, **купець**), -іст/ист (**анатоміст**, **бандурист**). Продуктивним, очевидно, був морфолого-синтаксичний спосіб, оскільки зафіксовані переконливі ряди субстантивованих прикметників на позначення осіб за родом діяльності: **стремний**, **обозний**, **покойовий**, **нарочний**, **оповісний**, **посильний** та ін. Варто сказати й про запозичення агентивів, що набували громадянства в системі староукраїнської мови в цей період: **маїталір**, **локаї(лакеї)**, **камердинер**, **ад'ютант**, **палубничий**.

Назви осіб за родом діяльності в діярях здебільшого ідентифікували особу автономно й лише зрідка входили до складу онімно-апелятивних конструкцій, що характеризували особу, виокремлюючи її серед інших: **Того ж дня від'їхав і пан Фортис, доктор** [4, с. 187]; **видано панові Рейману, лікарю, листа на справлення в Малій Росії боргів** [4, с. 218]; **Але не могла виставити свідків, окрім одного шевця, Яреми Хрученка, борзеньського уродженця** [4, с. 331].

Висновки. Найменування осіб за професією чи родом діяльності в староукраїнській мові становили численну й показову частину лексики, загалом характеризувалися динамічністю, адже фіксували суспільні реалії на різних рівнях і в неоднакових мовних реєстрах у зв'язку з соціально-економічними, етнічними, загальнокультурними змінами.

Систематику староукраїнських агентивів доцільно розширювати, зважаючи на інші історико-лінгвістичні джерела, наприклад, регіональні літописи, зокрема монастирські XVI–XVIII століть, що містять багатий лексичний матеріал із теми дослідження.

Література:

1. Кровицька О.М. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 213 с.

2. Дідківська Г. Назви осіб за професією у сучасній українській мові (лексико-семантичні особливості). *Мовознавство*. 1969. № 5. С. 18–23.
3. Мамрак А.В. Семантична структура категорії діяча в сучасній українській мові. *Словотвірна семантика східнослов'янських мов*: збірник наукових праць. Київ: Наук. думка, 1983. С. 129–136.
4. Малі українські діярії XVII–XVIII століть / Упоряд., перекл., вступ. ст., комент. В. Шевчука. Київ: Кліо, 2015. 408 с.
5. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 4. С. 556.

Sablina S. Names of People by Their Activity in Small Ukrainian Diaries of the XVII–XVIII century

Summary. In the article in accordance with the semantics and functional purpose, agential noun names by type of activity, documented in small Ukrainian diaries of the XVII–XVIII centuries are systematized. The production-related agential nouns (artisans and industrialists): names of persons processing animals or their output for the primary livestock products; names of persons associated with paper production, printing, book production; names of people making metal products; the names of the beekeepers; names of persons engaged in the manufacture of clothing, footwear; a subset of the names of people involved in transport and animal care are identified in the article. The nominative row for designation of artisans and industrialists covers a compelling number of micro-groups so we are able to assert that the sectoral scheme of special designations of nomina agentium by production and craft activity exists.

The names of persons from the non-productive sphere, although there are a few, show a clear specialization and profiling: the names of people connected with health care of the population (the development and deeper specialization

of this type of craft came just in the period XVII–XVIII and gave rise to the semantic specification of such agents); the names of persons related to culture, music, painting, and art are also quantitatively represented and show a clear specialization; the names of persons who were at somebody's service and were following the personal orders of the owners of an estate, those, who were serving in general; the names of the persons who performed the courier work or who served as the courier; names of persons engaged in trade; names of persons who did not work for various reasons, but even this kind of activity still allows to attribute it to the craft (beggar, thief, criminal).

In the diaries, all names of performers of various actions are related to male employment in production or industry, and there are no feminine agential nouns. Therefore, the efficiency of suffixes that formed the names of persons by type of activity is quite natural: the most efficient was the suffix -nik, which mostly joined the basics of the noun; were least efficient were the suffixes -ar, -est/yst. The morphological-syntax way was also efficient, because it fixed a compelling series of substantiated adjectives for the designation of people by type of activity. In the period XVII–XVIII a considerable number of agential nouns acquired citizenship in the system of the Old Ukrainian language.

Names of people by occupation or activity in the Old Ukrainian language were numerous and indicative part of the vocabulary, characterized by dynamism, because they recorded social realities at different levels and in different linguistic registers in connection with socio-economic, ethnic, and cultural changes in general.

Key words: agential noun, suffix, diary, names of people, non-productive and industrial sphere.